

Vildan ÖNCÜL

Öğretim Görevlisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, Türkiye (vilice1@hotmail.com)
https://orcid.org/0000-0002-2265-4836

**AVRUPA VE TÜRK DİLLERİNDE ADLANDIRMA:
GÖKKUŞAĞI ÖRNEĞİ^{1*}**

Öz: İnsanlar için bir varlığa ad vermek onu “tanıdığı, bildiği” anlamına gelir. Başka bir ifadeyle adlandırılmayan varlıklar “tanınmıyor, bilinmiyor” demektir. İnsanoğlu var olduğundan beri çevresini tanımaya ve tanıdığı varlıklara ad vermeye çalışmıştır. Bu bir çeşit kendisini güvende hissetme isteğidir. Çünkü insan bilinmeyenden korkar, tedirgin olur. Ancak varlıkları adlandığında egemenlik kurduğunu düşünür, kendini güçlü hisseder. Varlıkları birbirinden ayıran en temel özellik adlarıdır. Ad varlığın göstergesi değil, kendisidir. Adlandırıldığında o varlık bilinmiş olur. İnsanlar önce duyularıyla hissettiği, gördüğü, dokunduğu, işittiği, tattığı, kokladığı nesnelere adlandırır; sonrasında duyularıyla oluşan soyut kavramlara ad verir. Bu adlandırmaların neye göre, hangi mantıkla, nelerden etkilenecek yapıldığı önemli bir konudur. Her toplumun aynı şekilde adlandırma yapmadığı bilinmekle beraber farklı kültüre sahip toplulukların hangi yöntemle adlandırma yaptığı; kültürel değerlerin, yaşam tarzı ve coğrafi şartların adlandırmalarda nasıl rol oynadığı bilim insanlarının eskiden beri yanıt aradığı sorulardır. Bu çalışmada “gökkuşağı” sözcüğünün iki farklı dil ailesinden gelen dillerde adlandırılma şekli araştırılmıştır. Altay dil ailesinde bulunan Türkçe ve Hint-Avrupa dil ailesinin Avrupa kolunda bulunan diller “gökkuşağı” sözcüğü esas alınarak karşılaştırılmış, Türk dillerinde “gökkuşağı” sözcüğünün anlamsal, Avrupa dillerinde ise görsel algı üzerinden değerlendirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Dilde adlandırma, Altay dil ailesi, Türk dilleri, Avrupa dil ailesi, gökkuşağı

¹25 Mayıs 2023 tarihinde Astana’da L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesinde «Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» (Türk Runik Yazılarını İncelemenin Zorlukları) adlı Uluslararası Türkoloji Konferansında sunulan “Türk ve Avrupa dillerinde “gökkuşağı” sözcüğünün adlandırılması” adlı özet bildirilen genişletilerek üretilmiştir.

* Geliş Tarihi: 5 Temmuz 2023 – Kabul Tarihi: 26 Ağustos 2023

Date of Arrival: 5 July 2023 – Date of Acceptance: 26 August 2023

Келген күні: 5 шілде 2023 ж. – Қабылданған күні: 26 тамыз 2023 ж.

Поступило в редакцию: 5 июля 2023 г. – Принято в номер: 26 августа 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1322970

Vildan ÖNCÜL

Lecturer, Ondokuz Mayıs University, Samsun, Turkey (vilice1@hotmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-2265-4836>

NAMING IN EUROPEAN AND TURKISH LANGUAGES: THE RAINBOW EXAMPLE

Abstract: For people, giving a name to an entity means that they “know, recognize” it. In other words, entities that are not named mean “unrecognized, unknown”. Since mankind has existed, it has tried to recognize its surroundings and give names to the beings it knows. It's a kind of desire to feel safe. Because a person is afraid of the unknown, he becomes agitated, but when he names beings, he thinks that he is establishing sovereignty, he feels powerful. The most basic feature that distinguishes entities from each other is their names. The name is not an indicator of existence, it is itself. When it is named, that being becomes known. People first name the objects they feel, see, touch, hear, taste, smell with their senses; then they name the abstract concepts formed with their feelings. It is an important issue according to which situation, with what logic and influenced by which these designations are made. Although it is known that not every society names in the same way, the method by which communities with different cultures name; how cultural values, lifestyle and geographical conditions play a role in naming are questions that scientists have been searching for answers since ancient times. In this study, the way the word “rainbow” is named in languages from two different language families has been investigated. Turkish languages in the Altay language family and European languages in the Indo-European language family have been compared based on the word “rainbow”. It has been concluded that the word “rainbow” in Turkish languages is evaluated semantically, and in European group languages it is evaluated through visual perception. Document review method, one of the qualitative research methods, was used in the research.

Keywords: Naming in the language, Altay language family, Turkish languages, European language family, rainbow

Giriş

Bir terimler dizelgesi olan dil içerisinde yer alan her öge bir nesnenin karşılığıdır. Gösterge bütünü belirtir, gösterilen kavramı, gösteren işaretim imgesini ifade eder. Gösteren ve gösterilen hem kendi aralarında hem de bütünlü kurdukları karşılığı belirtir. Gösterenle gösterileni birleştiren bağ nedensizdir (Saussure, 1998, s. 107-109). Adlar varlıkların ve nesnelerin bir göstergesi değil, o varlığın gerçek bir

parçasıdır. Varlığa verilen ad o varlığın kendisidir (Ayaz ve Ayaz, 2010, s. 300). Varlıkları adlandırma ihtiyacı insanın çevresindeki nesnelere değer verme ve çevresini ciddiye alma hissinden doğmuştur. İnsanlar varlıkları ve nesnelere duyu organlarıyla ve duygularıyla algılayıp onlara ad vermiş; varlıklara ve nesnelere ad vererek doğayı anlamlandırmıştır. İnsanın bir şeye hükmedebilmesi için, doğası gereği, o şeyi tanıması gerekir; eğer o şeyi tanımıyorsa korkar ve uzak durur. Bu nedenle insan ilk önce kendisini tanımaya ve adlandırmaya çalışmış; kendisini tanıdıktan sonra yakın çevresini daha sonra da doğadaki diğer varlıkları tanımış ve adlandırmıştır (Karakulak, 2015, s. 20). Adlandırma, insanların bilme isteğiyle ortaya çıkan içgüdüsel bir durumdur. Adlandırılan varlıklar insanların çevresi üzerinde hâkimiyet kurmasını ve kendini güvende hissetmesini sağlar. İnsanoğlunun birbiriyle anlaşabilmesi için varlıkları adlandırma ön koşuldur. Aksi takdirde insan bilinmezliğin karşısında kendini güvensiz hisseder. Varlıklara ve nesnelere verilen bu adlar; insanların birbirleriyle iletişim kurmasına yardım eder.

İnsanların varlıkları adlandırma amacı açıktır ancak insanoğlunun adlandırmayı nasıl öğrendiği konusu belirli değildir. İlk insanın isteklerini hareketle anlatmayı bırakıp sesleri söze döktüğünde nesnelere bir ad vermesi gerektiğini nasıl öğrendiği belirsizdir. Adlandırmanın ortaya çıkışı düşünüldüğünde ilk insanın konuştuğu ilk dilin ne olduğu da belli değildir. Dinî yönden ilk insan dendiğinde akla Âdem ve dinî kaynaklar gelir. İlk dil ve ilk sözcükler konusunda üç önemli dinî kaynak Tevrat, İncil ve Kuran'da ilk insan olan Âdem'den ve ona eşyaların adlarının öğretilmesinden bahsedilir. Tevrat'ta, Âdem'in konuştuğu belirtilir ancak konuşmayı nasıl öğrendiğinden, eşyanın adını neye göre koyduğundan, bunları nereden öğrendiğinden bahsedilmez. Hristiyan ilahiyatçılar da Tevrat'ta verilen bilgileri esas alır çünkü Hristiyanlar tarafından Tevrat, Eski Ahit olarak adlandırılır ve Kitab-ı Mukaddes içinde yer alır. Kur'an'da ise Âdem'e bütün isimleri Allah'ın öğrettiği söylenir (Aydar ve Ulutaş, 2010, s. 687). O halde dinî kaynaklara göre ad verme insana bırakılmamış, eşyalar ilk insanın hayatına adlarıyla girmiş, insana sadece verilen adları öğrenme görevi verilmiştir. İnsanların adlandırmayı nasıl öğrendikleri ve neye göre yaptıkları konusuna dinî olarak tam bir açıklama yapılamazken bilim dünyası bu konuya nasıl yaklaşmaktadır? Bilim adamları dilin ortaya çıkışını, insanın nesnelere adlandırmasını kök dili araştırarak bulmaya çalışmaktadır. Dilbilimciler Homo Sapiens'in dünyasına ulaşmaya çalışmayı, fonolojik ve semantik değişimleri dikkate alarak sonuca ulaşmayı amaçlamaktadır. Son araştırmalar genellikle Homo Sapiens'in ses ve beyin

kapasitesi, coğrafyası, çevre şartları, yapıp ettikleri, ürettikleri ve ihtiyaçları gibi unsurlar üzerinde durmaktadır (Ercilasun, 2021, s. 17).

Dinî ve bilimsel kaynaklar varlıkların, kavramların nasıl adlandırıldığına dair net bulgular ortaya koyamamıştır. Adlandırmanın varlığın ya da kavramın özelliğine, şekline göre mi yapıldığı yoksa bir uzlaşım sonucu mu olduğu düşündürücüdür. “Adlarla adı oldukları varlıklar arasında zorunlu bir ilişki var mıdır? Çağımızda genellikle bu sorunun yanıtı olumsuzdur. Adlar uzlaşımalarla verilir” (İnam, 2015, s. 20). Herder (1772) dilin kökeninin ilâhî olamayacağını ifade eder ve insanların hayvanlardan farklı olarak dil üretme olgusunun içgüdüden kaynaklandığını ileri sürer. Ona göre bir kurt kuzuyu gördüğünde onu yeme içgüdüsüyle hareket eder ancak insanlarda böyle bir içgüdü olmadığı için “onu adlandırma”, dolayısıyla dili üretme yetisi doğmuştur (Kerimoğlu, 2016, s. 50).

Adlandırma Yolları

Varlıkları adlandırmanın belirli kuralları yoktur; sadece o adlandırılmanın bulunduğu dillerin yapısına, dili konuşan insanların tarihine, kültürel özelliklerine, yaşadığı coğrafyaya ve dünyayı algılama biçimlerine bakılarak ad verme ile ilgili saptamalarda bulunulabilir. İnsanların, zamanla ilgileri ve ihtiyaçları değişir. Bunun için bir sözcüğün farklı dil ve lehçelerde hangi yöntemle, nasıl adlandırıldığı ve adlandırmada neden farklı duyular kullanıldığını belirlemek zordur. Bu farklılıklar algıda seçicilikten kaynaklanmaktadır. İhtiyaçlar, kültür ve geçmiş yaşantılar, ilgi alanları, ani değişiklikler algıda seçiciliği etkiler (Türkdil, 2023, s. 785).

Ercilasun (2021, s. 4-7) dildeki nedensizlik ilkesine (Saussure, 1998, s. 109) dayanarak insan dili sözcüklerinin simgesel olduğunu ve sözcüğün ses yapısıyla anlamı arasında mantıklı bir ilişkinin olmadığını söyler. Saussure’ün 20. yüzyılın başlarında ses ile anlam arasındaki ilişkinin keyfi olduğu şeklindeki görüşünün dil bilimi çalışmalarını etkilediğini, bu yüzden fonosemantik konularına çok fazla girilmediğini belirtir. Ancak yüzyılın son çeyreğinde ses sembolizmi çalışmalarının arttığını ve hatta bilinmeyen bir dildeki sözcüklerin seslerinden anlamı tahmin etmek üzere deneyler yapıldığını ifade eder.

Adların nasıl oluştuğuyla ilgilenen adbilim (onomastics), özel adların üzerinde duran ve onların kökenlerini, tarihî gelişmeleriyle kültürel sorunlarını ele alan, dilbilimin çalışma alanlarından biridir (Aksan, 2000, s. 32). Albayrak (2004, s. 8) kişi adlarını inceleyen adbilim dalının onomastik, kişi adı dışında kalan adları araştıran adbilim dalının da toponim adı aldığını ifade eder. Ancak Şahin (2021, s. 5) bu ifadeyi birçok açıdan doğru bulmaz

çünkü onomastik ve toponiminin birbiriyle aynı düzlemde terimler olmadığını ve toponiminin onomastiğin bir alt kolu olduğunu söyler.

Adlandırmada özel ve genel adlandırma olarak iki tür bulunur. Özel adlandırmada tek olan, özel varlıklara ad verilir. Genel adlandırmada ise adlar biçime ve anlama göre oluşturulur, oluşturulan adlar varlık hakkında bir bilgi verir (Karaağaç, 2013, s. 74). Bu bilgi insana toplumsal, kültürel ve sosyal bir kazanım sağlar. Bu kazanımın ön şartı doğada olan biteni anlamak, duyularla algılama gücünü kullanabilmektir. Algılanamayan bir varlığın, olgunun adlandırılması bir anlam ifade etmez. Kişinin duyu organlarıyla dış dünyadan gelen duyuları zihninde birleştirerek anlamlandırmasına “algı” denir. İnsanlar var olduğu andan ömrünün sonuna kadar dış dünyada olup biteni anlamak ve yeni durumlara uyum sağlamak için algılarını kullanır. Bir davranışın veya öğrenmenin ortaya çıkması için algının olması gerekmektedir (Sarp, 2013, s. 5). Algılama işlemi beş duyu organı olan kulak, göz, dil, burun ve deri aracılığıyla yapılır. Duyular sayesinde nesnenin özellikleri ile ilgili edinilen bilgi algıdır. Bir ses duyulduğunda bu durum duydur; bu sesle, sesi ortaya çıkaran varlık ya da nesne arasında bir bağ kurulursa bu da algıdır (Budak, 2009, s. 225-226).

Dildeki sözcüklerin anlamlarının bu sözcüklere karşılık gelen nesnelere, olaylar, olgular, oluşumlar olduğu düşünülür. Örneğin “tabak” sözcüğünün anlamı nedir diye sorulduğunda, bir nesne olan tabak gösterilir. Tabak sözcüğünün anlamı bu gösterilen nesnedir. Ancak fiziksel görünüşü öğrenildiğinde tabağın yaşamdaki yeri, işlevi, kültürde oynadığı rol, tarihi anlaşılabilir. Anlam, adı konan nesnelere ya da olaylar için hemen ortaya çıkmaz. O nesnenin adlandırıldığı kültürü ve o nesnenin insanların yaşam biçimlerindeki, hayat tarzlarındaki yerini anlamak gerekir. Anlam, yaşamın ve hayatın bütününe görmeyi gerektirir (İnam, 2015, s. 28).

Bilme isteğinin sonucu olarak ortaya çıkan adlandırma sözcüklerin şifrelenmesiyle yapılır. İnsan, kendini ve dünyayı tanımak için dünyadaki nesnelere, sözcükleri şifreleyerek algılar. Adlandırma işlemi kişi, dil ve kültür tarafından belirlenir ve insanın tarihsel, kültürel, psikolojik, ekonomik, görsel ve algısal birçok kavramıyla çok yakından ilgilidir (Akçataş, 2022, s. 52).

Varlıkları metafor yoluyla adlandırmak da mümkündür. Metafor, gösterilen ve kavram arasında benzetme yoluyla ilişki kurularak sözcüğün kavrama aktarılması olayıdır (Aksan, 2000, s. 183). Günümüze yakın zamanda yapılan metaforlar asıl kavramı içerebilir, söz gelimi coğrafi terim olarak Türkçede burun, boğaz gibi vücut organları kullanılabilir ama dillerde on binlerce yıl öncesinde kullanılan metaforlar asıl kavramdan

uzaklaşmış olabilir. Bunun sonucu olarak metaforu taşıyan sözcüklerin ilk biçimleriyle anlam ilişkisi kaybolur (Ercilasun, 2021, s. 15). Var olan gösterge anlamsal boyutta işlev değişimi yoluyla yeni bir anlam kazanarak öncekiyle farklı ya da kısmen ilişkili kavramları ifade eder hâle gelir. “Biçim-anlamsal boyutta ise ekleme, geri türetme ve birleştirme ile yeni göstergeler işletilir ve bunlar, hem görünüş hem de anlam bakımından, kendisini oluşturan öge(ler)den farklılık gösterir (Sarı, 2013, s. 20).

İki ayrı kavramı birleştirme yoluyla da adlandırma yapılabilir. Birden fazla sözcüğün birleştirilmesiyle yeni bir kavram karşılama olayı, kavramın tek sözcükle ifade edilemediği durumlarda uygulanır (Zülfikar, 1991, s. 165). *Akçaağaç, atardamar, yerçekimi* sözcüklerinde olduğu gibi isim ile isim, sıfat ile isim ya da fiil ile isimden birleşik ad oluşturulabilir (Karaman, 2009, s. 52).

Farklı dilleri konuşan insanların varlıkları adlandırma mantığının anlaşılabilmesi için dillerin ait olduğu dil ailelerine de dikkat etmek gerekir. Farklı dil ailelerine ait diller farklı adlandırma sistemi geliştirmiş olabilir.

Köken Bakımından Diller

Günümüzde konuşulan diller geçmişten günümüze kadar gelen bir sistemin sonucudur. Yaşayan dillerin birbirleri ve ölü dillerle etkileşimi, eski dillerin zamanla değişerek dallanması sonucunda günümüz dillerinin oluştuğu ortaya çıkmıştır. Böylece aralarında ses düzeni, şekil yapısı, söz dizimi, söz varlığı bakımından ortaklıklar olan dillerin aynı ana dilden ortaya çıktığı düşüncesi doğmuş ve dil aileleri oluşmuştur.

Aynı kaynaktan çıkan akraba diller köken bakımından birbirine yakındır ve dil ailelerini oluşturur. Dillerin bir dil ailesi grubunda yer almasında ses yapısı, şekil yapısı, cümle yapısı, köken bilgisi ve ortak sözcük benzerlikleri büyük önem taşır. Bu benzerliklerin bulunması, zamanla farklılaşan dillerin, eski dönemlerde konuşulan bir ana dilden ortaya çıktığını gösterir. Ana dilin birçok özelliği, ailede bulunan ve ana dilden türeyen diller karşılaştırılarak tespit edilebilir. Dil ailesi dillerin köken akrabalığını belirtir. Dil akrabalığı bulunan milletler aynı soydan gelmeyebilir. Söz gelimi Hint-Avrupa dil ailesine ait pek çok dili konuşan millet arasında soy bağı bulunmaz. Ortak bir ana dile dayanan bu diller zaman içinde değişip başkalaşmış olan dillerdir. Aynı dil ailesinden gelen diller arasındaki akrabalık da derece derecedir. Uzak akraba olan İngilizce-Farsça ve yakın akraba olan Almanca-İngilizce arasındaki ilişki gibi (URL-4).

Türkçe 19. yüzyıl dilbilimcilerine göre Ural-Altay dil ailesine aittir. Ural-Altay dil grubu Ural dil grubu ve Altay dil grubu olmak üzere iki kola

ayrılmaktadır (Ercilasun, 2013, s.18). Fin-Ugor ve Samoyed dilleri Ural kolunda; Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguz dilleri, Korece ve Japonca Altay kolu içinde yer almaktadır (Demir, 2021, 132). Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan nostratik teoriye (İllic-Svitic, 1971) göre Türkçe sanıldığından daha büyük bir aile olan Altay dil ailesi içerisinde bulunmaktadır. Nostratik teorisinin aynı yıllardaki diğer kurucusu Aron Dolgopolsky, İllic Svitic'in gruba dâhil ettiği Dravid ailesi yerine Eskimo Aleut ailesini koyar (Greenberg, 2000). Bu teoriye göre Türkçe, Nostratik büyük ailesi içindeki Altay dil ailesinin bir üyesi ve Moğolca, Tunguzca gibi Altay dilleriyle yakın akraba; Arapça, Gürcüce, İngilizce, Fince, Tamilce veya Eskimoca gibi dillerle uzak akrabadır; Korece Altay ailesi içinde, Japonca dışında sayılmıştır (Ercilasun, 2013, s.18). 21. yüzyılda Altay dil ailesine yönelik çalışmalar hız kazanmış; Macarcanın da Altay dil ailesinde olduğu, Fin-Ugor dil ailesinde değil, Altay dil ailesi içerisinde değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür (Maracz, L., 2015).

Hint-Avrupa dil ailesi de büyük aile gruplarından biridir. Asya ve Avrupa kolu olarak iki kola ayrılır. Hintçe, Farsça, Ermenice, Hititçe Asya kolu içinde yer alır. Avrupa kolu Lâtin, Slav ve Germen dilleri olarak üç alt kola ayrılır. Lâtin, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca, Rumence Lâtin dilleri; Rusça, Bulgarca, Sırpça, Boşnakça, Hırvatça, Lehçe, Makedonca Slav dilleri; Almanca, İngilizce, İsveççe, Norveççe, Felemenkçe, Danca Germen dilleri içinde yer alır. Yunanca, Arnavutça, Litvanca, Keltçe gibi hiçbir gruba girmeyen bağımsız Avrupa dilleri de bulunmaktadır (URL-4).

Amaç

Dili oluşturan iki işleyiş adlandırma ve anlamlandırma. Anlamlar için sözcükler görevlendirilerek adlandırma, adlara anlamlar yüklenerek anlamlandırma yapılır. Ad vermenin belirli kurallara bağlı olduğunu gösteren kanıtlar yoktur; sadece dilleri konuşan toplulukların dünyayı algılama biçimlerine, kültürel ve tarihî durumlarına, yaşadığı coğrafyanın koşullarına, konuşulan dilin yapısına bakılarak ad verme ile ilgili saptamalarda bulunulabilir. Adlandırma yapılırken öncelikle doğadaki tüm varlıkların, bilinmeyenin algılanması ve duyulardan yararlanılması gerekir. Duyuların kullanılarak dış dünyanın algılanması dilin içinde bulunduğu dil ailesine göre birbirinden farklı olabileceği gibi aynı dil ailesinin farklı lehçelerinde de farklılık gösterebilir çünkü insanların, zaman içinde ilgileri ve ihtiyaçları değişir. Daha önce ihtiyaç duyulup adlandırılan bir nesnenin adı daha sonra kullanılmadığı için unutulmuş olabilir ya da nesneye verilen ad farklı bir anlamda kullanılabilir. Bu değişim sonucunda aynı dil ailesinin içinde bile aynı varlığı anlatan farklı adlar ya da aynı adlandırılmayla ifade

edilen farklı varlıklar ortaya çıkabilir. Bu çalışmada bu farklılıklardan yola çıkılarak “gökkuşağı” sözcüğünün Altay dil ailesi içinde yer alan Türk dillerindeki adlandırma biçimleri incelenmiştir. Hint-Avrupa dil ailesinin Avrupa kolunda bulunan ve geniş coğrafyalarda konuşulan dillerde “gökkuşağı” sözcüğünün nasıl adlandırıldığı taranmıştır. İki farklı dil ailesinde adlandırma ve anlamlandırma karşılaştırması yapılarak neye dayanılarak adlandırma yapıldığının tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden “doküman incelemesi” kullanılmıştır. “Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, olguların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir” (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 39). Doküman incelemesi ise basılı ve elektronik materyaller olmak üzere tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan sistemli bir yöntemdir (Kıral, 2020). Çalışmada Altay dil ailesinde yer alan Türk dillerinde ve Hint-Avrupa dil ailesinin Avrupa kolunda yer alan ve geniş bir alanda yaygın olarak kullanılan Avrupa dillerinde “gökkuşağı” sözcüğü sözlüklerde ve bu konuda yazılan araştırma makalelerinde taranmıştır. Avrupa dillerinde “gökkuşağı” sözcüğünün kullanım şekli Redhouse İngilizce-Türkçe Sözlük (Redhouse Yayınları, 2005), Almanca Etimoloji Sözlüğü (Pfeifer, 1997), Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük (Saraç, 2009), Yandex Çeviri Sözlüğü (URL-3) ve Slovaronline (URL-5) sözlüklerinden araştırılmıştır. Türk dillerinde gökkuşağı sözcüğünün kullanım şeklini araştırmak amacıyla Özbekçe Sözlüğü (Madvaliyev, 2006-2008), Kırgızca-Türkçe Sözlük (Arıkoğlu vd., 2017), Kazakça Türikşe Sözdik (Koç vd., 2003) ve Türk Lehçeleri Sözlüğü (URL-2) taranmıştır. Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Türk dillerinin bazıları için Slovaronline (URL-5) sözlüğü kullanılmıştır. Halaçanın yazı dili ve sözlüğü olmadığından sözcüğün kullanım şekli için canlı kaynaktan yararlanılmıştır (Ali Askar Cemresi). Hakasça için Хакасско Русский словарь (Баскаков и Инкижекова-Грекул, 1953) sözlüğü incelenmiş ancak “gökkuşağı” sözcüğünün içinde yer almadığı görülmüştür. Mevcut sözlüklerde bulunamayan Türk dillerinde “gökkuşağı” kullanımı (Yong-Söng, 2015), (Ölmez, 1998) ve Türkiye Türkçesinde kullanım çeşitliliği (Kalafat, 2018) bu konularda yapılan araştırmalardan alınmıştır. Gökkuşağı sözcüğünün Türk mitolojisiyle olan bağı için Türk Söylence Sözlüğü (Karakurt, 2011) incelenmiştir. İki farklı dil ailesinde adlandırma şekli incelendikten sonra sözcük biçim-anlamsal (morpho-semantic) olarak analiz edilmiştir.

Bulgular

Türk Dillerinde Gökkuşağı

Gökkuşağı iki ayrı kavramı karşılayan sözcüklerin birleştirilmesiyle oluşmuştur. [[Gök]+[kuşak]] sözcüklerindeki ikinci sözcük iyelik eki olarak [[gök]+[kuşak]-1] şeklinde isim tamlaması oluşturmuştur. Sözcük, sözdizimi açısından belirtisiz isim tamlamasıdır. Birinci sözcük olan “gök” Türk kültüründe sıra dışı bir olgudur. Bu nedenle gökle ilgili kavramlar da sıradan olmamıştır. Gökkuşağı sözcüğü de bu sıra dışı olgulardan biridir. Söz gelimi gökle yer arasında bağlantı kuran şamanların davullarında gökkuşağı resimleri bulunur (Çoruhlu, 2010, s. 75-84). Şamanların davullarında gökkuşağı resmi bulunmasının nedeni, pek çok mitolojik varlığın gücünün gökkuşağıyla özdeşleştirilmesidir. Gökkuşağı Tanrısı olan Ugal Han, Şamanların gökkuşağından geçişine yardım eder (Karakurt, 2011, s. 199). Şaman inancına göre, Kam'a gerçek gücü kutsal ruh verir. Bu ruhun şamanın vücuduna girip ona güç vermesi gökkuşağı (*ebemkuşağı*) aracılığıyla olur. Güç şamanı sarar ve şaman gerçek güce ulaşır. Gökkuşağı, yeryüzünün geçici bir görüntüsü ve gökyüzünü yeryüzüyle birleştiren “göğün köprüsü” olmuştur (Öngel, 1999, s. 55). Tibet Budizminde şaman rolünü guru üstlenir. Guru Buddhaların vücudunun esasıdır. Guru için de gökkuşağı (*velü kökan*) önemlidir çünkü guru da aynı gökkuşağı gibi canlılar yararına işler yapar (Ölmez, 1998, s. 271). Anadolu kültüründe gökkuşağı çıktığında perilerin görüleceğine, altından geçilince dileklerin gerçekleşeceğine, şansın açılacağına inanılır. İki kişinin birlikte gökkuşağının altından geçmesi durumunda ruhlarının yer değiştireceği ya da cinsiyetlerinin değişeceği düşünülür (Öztürk, 2016, s. 102). İnanışa göre gökkuşağı kismetin açıldığı bir kapıdır bu nedenle kapı metaforu ile özdeşleşir. Evrendeki renkleri yansıttığı düşünüldüğünde gökkuşağının evrenin kendisini başka bir deyişle Tanrı'yı temsil ettiği söylenebilir. Gökkuşağı Tanrı'ya en yakın yerdedir ve dileklerin gerçekleşmesi için yukarıya açılan bir kapıdır (Kalafat, 2018, s. 1149-1150).

Sözcüğü oluşturan ikinci sözcük “kuşak” sözcüğüdür. Eski Türkçe *kurşag*<*kurşak*<*kuşak* (Kaşgarî, Divan-i Lugati't-Türk, 1073), sözcüğünden evrilmiştir. Dokunmuş yünden yapılan ve çadırın etrafına sarılan halka anlamına gelir. Bu sözcük Eski Türkçe *kurşa-* “kuşak bağlamak” fiilinden Eski Türkçe +Uk ekiyle türetilmiştir (URL-1). [[gök]+[kuşak]-1] sözcüğü bütünsel olarak gökyüzünde oluşan kemer biçimindeki görüntü (URL-7) anlamına gelir. Düşen yağmur damlalarında ışığın kırılmasıyla oluşan, renklerin birbirinden ayrışarak sırayla dizildiği bu yansıma Anadolu'da *gökkuşağı* ya da *ebemkuşağı* denir. Altay dil ailesinde bulunan Moğolcada *solongo*, Buryat dilinde *holongo* olarak adlandırılır. *Holongo* Moğolcada

Şamanlığın dokuz derecesinin geleneklerini kurmuş olan Ergil Buga'nın diğer adıdır. Teleğüt Tüklerinde *enekemkoşak* ya da *cenekemkoşak* denir. *Eneke* sözcüğü “koruyucu ruh” demektir. Anadolu’da da çocuk oyunlarında büyük ve tıpkı gökkuşağı gibi renkli bilyelere *eneke* adı verilir (Karakurt, 2011, s. 25). Türk ve Altay mitolojisinde savaş tanrısı Kızırgan ya da diğer adıyla Kızagan göğün dokuzuncu katında yaşar, gökkuşağı onun asasıdır (Karakurt, 2011, s. 132). Irmak tanrısı olan Yayık Han su yılanı veya su ejderi kılığına bürünebilir. Kamçısı boz alev, dizgini gökkuşağıdır (Karakurt, 2011, s. 234)

Eski Türkçede “beğenilme, hoş gitme” anlamına gelen *alkımak* fiiliyle bağlantılı olarak *alkım* adı verilir. Altı yay ya da altı ipli yay olarak düşünülür. *Alakuşak* da denir; *yeygör*, *süleyke* gibi adlarla da bilinir. Umay Ana gökkuşağını kullanarak yeryüzüne iner. Gökyüzü ve yeryüzü arasında bir yol olarak düşünülür. Yerle göğü birbirine bağlayan büyümlü bir köprüdür (Karakurt, 2011, s. 25).

Anadolu'nun farklı bölgelerinde bu büyümlü doğa olayı için 23 farklı adlandırma tespit edilmiştir: *cennet işareti*, *dedekuşağı*, *ebeğimsağma* (*eleğimsema*, *elemsame*, *elemzahman*, *elirzaman*, *emirsema*, *eneğimsağma*), *ebemkuşağı* (*ebekuşa*, *ebekuşağı*, *ebemguşa*, *ebemguşağı*), *ebemin gümüş kuşağı*, *ebemin yeşil kuşağı*, *ebemseccadesi*, *ebizemzem* (*ebezemzem*), *emir* (*emirbenim*, *emirdastarı*), *fatma kadın kuşağı*, *gurşah*, *havana* (*Havva ana*), *inamsama*, *ipek kuşağı*, *iro*, *kazan kulpu*, *kızıldırık*, *kuslukedeh*, *peygamberkuşağı*, *tanrıköprüsü* (*tanrıkuşağı*), *yağmur kuşağı*, *yeşilkuşak*, *yılsalıncağı* (Kalafat, 2018, s. 1147-1148).

Türk dillerinde gökte yaşayan Umay Ana kavramı etkisiyle *ebekuşağı*, *ebemkuşağı* gibi sözcüklerin benzeri Kazakçada da görülür. Kazakçada bu doğa olayına *kempirkosak* (*kempirkuşağı*) denir. *Kempir* yaşlı bir kadındır. Bir mitolojik varlık olan azman, çok büyük bir devi adlandırmak için kullanılır. Kazak masallarında ağızdan alevler saçan *Kempir* adlı dişi bir devden bahsedilir. *Mastan* (Mıstan, Bıstan), *Kempir* adlı bir devi yer altına götürüp tutsak eder, topuklarından kanını emer ve sonra da acıkınca yer. *Kosak* sözcüğünün koç, kukla, ikiz gibi anlamları da bulunur (Karakurt, 2011, s.127). Kazaklarda bir halk efsanesine göre göklerde yaşayan çok zengin yaşlı bir kadın vardır. Gökkuşağı, o zengin yaşlı kadının evindeki renkli koyunlar gibidir. O yaşlı kadın her yağmurdan sonra koyunlarını sağlar. Bu olay sonucu da gökkuşağı oluşur. Bu efsaneden farklı olarak sözcüğün Farsçadan alınmış ve evrilmiş olması da mümkündür. Örneğin İran dillerinde ve Farsçada her bükülmüş nesnenin adının kökünde *kem* sözcüğü yer alır. *Kem* sözcüğünden türeyen *kemer* iki anlama gelir. Birincisi “bele bağlanan kuşak” ikincisi ise “kubbe” anlamındadır. Farsçada kubbe

anlamına gelen *kemer*, Arapça *kuzah* sözcüğüyle birleşik bir sözcük oluşturmuş ve *kemer kuzah* şeklinde Kazaklara aktarıldıktan sonra ses değişikliğine uğrayarak *kempirkosak* şeklinde kullanılmaya başlanmıştır (URL- 9). *Kempir* sözcüğünün birleşik bir sözcük olduğu da düşünülebilir. *Kem* sözcüğünün “kam (şaman)” anlamına, *pir* sözcüğünün Farsça “yaşlı” anlamına geldiği varsayılarak sözcüğün bütünsel olarak “yaşlı şaman”, “yaşlı kadın” anlamında olması da ihtimal dâhilindedir ve *kempirkosak* sözcüğü “yaşlı şamanın kubbesi” şeklinde Şamanizm temeline dayanıyor olabilir.

Gökkuşağı sözcüğü Karaçay-Balkarcada *teyri kılıç* şeklindedir. Eski Türkçede *tengri* sözcüğü hem “gökyüzü” hem “tanrı” anlamlarına gelmektedir. Günümüz Türk dillerinde, *tengere*, *tangrı*, *tanrı*, *tengri*, *teyri* şeklinde gördüğümüz *Tengri* sözcüğü, *teyri* şekliyle yalnızca Karaçay-Balkar dilinde hem tanrı, hem de gökyüzü anlamına gelmektedir (Tavkul, 2016, s. 225). *Teyri kılıç* iki yalın sözcükle ad tamlaması oluşturmuştur ve “gökyüzünün kılıcı” anlamı taşımaktadır.

Halaççada *qovsu qezeh* ya da *kovdu keze* (Ali Askar Cemresi, 2023) olarak söylenen sözcük Farsça *kavs-i kuzeh* sözcüğünden gelmektedir. Farsçaya da Arapçadan geçmiştir. Birinci sözcük olan *kavs* Arapçadır ve “bir eğrinin sınırlı bir kısmı, eğmeç” (URL-7) anlamına gelir. İkinci sözcük olan *kuzah* ise “yükselmek, kaptan taşmak üzere olmak” anlamına gelen *kazh* kökünden türemiştir ve “yüksek” anlamına gelmektedir. Ayrıca “gök kuşağındaki sarı, yeşil, kırmızı renkteki çizgiler” anlamındaki *kuzha* sözcüğünün çoğuludur. Bu nedenle Arapçada gök kuşağına *kavs* *kuzah* denir. Ancak *Kuzah* sözcüğünün özel isim olduğu ve bulutlardan sorumlu meleğin, eski fırtına tanrısının adı olduğu da söylenmektedir (URL-8). Arapçadan Farsçaya *kavs-i kuzeh*, Farsçanın etkisiyle de Halaççaya *qovsu qezeh* olarak geçen sözcük, Halaç dilinde gökkuşağı sözcüğünü karşılamaktadır çünkü Halaç dilinin bir alfabesi bulunmamaktadır, dolayısıyla da bir yazı diline sahip değildir. Halaç halkının çok az bir kesimi Halaçça bildiği ve aile içinde artık Farsça konuşulduğu için [Halaçça kökenli sözcüklerin çoğu kaybolmuş olup] kullanılan sözcüklerin çoğu Farsçadan alınan sözcüklerdir (Bosnalı, 2016, s. 289).

Kazan Tatarcasında gökkuşağı *salavat kupere* olarak söylenmektedir. *Salavat* sözcüğünün “dua ve bereket” olmak üzere iki anlamı bulunmaktadır. *Kupere* ise “köprü” anlamındadır. Sözcük birlikte kullanıldığında “kutsal köprü” ya da “bereket köprüsü” anlamına gelmektedir. Başkurt Türkçesinde de yerel ağzılarda *salavat kupere* sözcüğü görülmektedir ancak genel olarak *yeygor* (*üәүәр*) sözcüğü kullanılmaktadır. Birleşik bir sözcük olan *yeygor* sözcüğündeki *yey* “yaz”, *gor* ise “kemer, kuşak” anlamına gelir. Sözcük

bütün olarak “yaz kuşağı” anlamındadır. Başkurt Türkçesinin farklı ağızlarında *yeyyoro*, *yeyyoron*, *yeyyuri*, *yeyqoro* ve *yeyyoro*ho kullanımları da görülür (Yong-Söng, 2015).

Yakutçada *kustuk* olarak kullanılan birleşik sözcükteki *kus* sözcüğü “kuş”, *tuk* ise “tüy” anlamındadır. *Kustuk* sözcüğü “kuş tüyü, uçlu ok, savaş oku” anlamına gelmektedir (Yong-Söng, 2015).

Hakasçada *tegri xuri* (*tegri quri*) şeklindedir. *Tegri* “gök”, *qur* “kemer” anlamına gelmektedir. “Gökyüzünün kuşağı” ya da “cennetin kuşağı” olarak anlamlandırılabilir (Yong-Söng, 2015).

Özbek Türkçesinde *kamalak* şeklindedir (turklehceleri.org/tr/sözlük). Özbek dili etimolojik sözlüğüne göre *kamalak* esasen Tacikçe *kamon* (yay) isim köküne –ak ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur (Madvaliyev, 2006-2008). Gökkuşağı sözcüğünün Özbekçeye Hint-Avrupa dil ailesine ait Tacikçeden geçmesi nedeniyle bu doğa olayının diğer Türk lehçelerinden farklı olarak *kuşak* sözcüğüyle değil, Avrupa dillerinde olduğu gibi *yay* sözcüğüyle adlandırıldığı görülür.

Karakalpakçada *haziret Aliyidin qılsı* şeklinde adlandırılan gökkuşağı sözcüğü benzer şekilde Uygur Türkçesinde *hesen hüsen* şeklindedir. Sözcük Hz. Ali'nin oğulları Hasan ve Hüseyin'in adından gelmektedir. Uygur Türkçesinde gökkuşağının adlandırılmasında *asan üsön* sözcüğüyle birlikte kullanılan *kılıç* sözcüğü görülmez ancak kuzey ağızlarında *ja* (yay) ve *qılıç* şeklinde kullanımlarına rastlanır. Kırgız Türkçesinde *asan üsön* olarak kullanılan sözcüğün Uygur Türkçesinde olduğu gibi Hasan Hüseyin adına dayandığı görülür; öte yandan “gök” anlamına gelen *asman* ve “çıkan, büyüyen” anlamında kullanılan *öskön* sözcüklerinin ses değişmesine uğramış şekli olduğu da düşünülebilir. Kırgız Türkçesinde *asan üsön* sözcüğünün yanı sıra *kök jele* ve *jez kempirdin jelesi* kullanımları da görülür. *Jele* “tasma, bağ” anlamındadır, iki sözcük birlikte “göğün bağı” anlamında kullanılır. *Jez kempirdin jelesi* ise Kazakçada olduğu gibi mitolojik bir kadın kahramandan kaynaklanır. *Jez kempir* olarak bilinen efsanedeki kadın metalik pençelere sahip şeytani, yaşlı bir kadındır. *Jez* “bakır”, *kempir* “yaşlı kadın”, *jele* ise “bağ” anlamındadır ve birlikte “metal tırnaklı yaşlı kadının bağı” anlamına gelir (Yong-Söng, 2015).

Çuvaşçada *asamat kepere* “asamatın köprüsü” anlamındadır. *Asam* “büyüçülük” anlamına gelir. Sözcük muhtemelen “büyülü köprü” anlamına gelmektedir. Tuvacada Moğolcanın etkisiyle *solanyi* şeklinde kullanılan sözcük, Türkiye Türkçesine benzer şekilde Gagavuzcada *gök kuşağa*, Kırım Tatarcasında *kök kuşağı*, Türkmen Türkçesinde *alemğöşar*, Azericede *göy gursayi* ya da *göy kurşağı* şeklinde ifade edilir ve Türkçeye aynı anlamdadır. Azericede *garinene gursayi*, *garinene jejimi*, *Fatmanene*

gursayi, *garinene örkeni* kullanımları da görülür. *Örken* sözcüğü kuşak sözcüğüne benzer, “geniş ip” anlamındadır.

Türk kültüründe genelde bu kavramı nitelemek için *kuşak* sözcüğünün tercih edildiği görülür. Gökyüzünde bir kuşak olduğu ve yeryüzünü sardığı fikri temelde aynı kalmıştır. Şamanın göğe çıktığı bir köprü olarak algılanır (Karakurt, 2011, s. 25). Kavramın adlandırmasında en genel yargı Tanrı'nın gücü ve muktedirliğiyle vurgulanmış ve daha çok kadın figürü (*Fatma kadın kuşağı*, *Havana*, *Şaman inancındaki Umay Ana*) üzerinden metafor kurulmuştur. Bu metaforun oluşturulmasındaki amaç umudun ilahi güç yoluyla desteklenerek dileklerin gerçekleşmesidir. Gökkuşağının mistik yolculuğu Şamanizm etkisiyle bir kültür oluşturmuş ve günümüze kadar sürmüştür (Kalafat, 2018, s.1158-1159).

Avrupa Dillerinde Gökkuşağı

Batı dünyasında gökkuşağı, cennet ve dünya arasındaki bağlantıyı sembolize eder. İncil'e göre, büyük tufandan sonra, insanların üzerine bir daha asla sel göndermeme vaadinin bir işareti olarak Tanrı gökkuşağını yaratmıştır. Ortaçağ Hristiyan imgelerinde, Kıyamet Günü'nde İsa bir gökkuşağının üzerine oturmuştur. Genel olarak Hristiyan Batı, gökkuşağında yalnızca Üçlü Birlik'in sembolü olan üç ana renk görür: mavi “İsa'nın göksel doğası”, kırmızı “İsa'nın tutkusu” ve yeşil “Mesih'in yeryüzündeki misyonu” anlamlarına gelir. Gökkuşağı, Tanrı ile insanlar arasında bir aracı olarak Meryem Ana ile bazen de üç renkli olduğu için “üçlü birlik” ile ilişkilendirilebilir. Gökkuşağı bazen de Tanrı'nın başındaki sihirli bir bandaj veya Cennetin Kraliçesi'nin değerli bir tacı olarak kabul edilir. Gökkuşağı aynı zamanda sıcak yazın da simgesidir. Cennet ve Dünya'nın neşesi ve dostluğu olarak kabul edilir. Yunan mitolojisinde gökkuşağı, tanrıça İris tarafından kişileştirilir. Eski Kızılderililer, gökkuşağını tanrıça İndra'nın yayı ve bulutlarda saklanan kötü ruhları vurduğu okları olarak görmüştür. Çoğu zaman, bir gökkuşağı, doğruların krallığına gidebileceğiniz göksel bir yay ile ilişkilendirilir (URL-6).

Latince kolunda yer alan dillerden Lâtincede *iris*, Fransızcada *arc-en-ciel*, İspanyolcada *arcoiris*, Portekizcede *arco-iris*, İtalyancada *arcobaleno*, Rumencede *curcubeu* (*arcus combibu*) şeklinde adlandırılmaktadır. Bu dil ailesi grubunda da birleşik sözcük yoluyla adlandırma yapılmıştır ve sözcüğün başında yer alan *arc*, *arco*, *arcus* “yay” anlamına gelmektedir. Latince, Portekizce ve İspanyolcada birleşik sözcüğün ikinci parçası olan *iris* sözcüğü Yunanca “bağlanmak” anlamına gelen *eiro* sözcüğünden türetilmiştir. Günümüzde “gözün renkli kısmı” anlamındadır. Sözcük bütünsel olarak “gökyüzünde görülen bir renk yayı” şeklinde anlam ifade etmektedir. İtalyancada diğer dillerdeki *iris*

sözcüğünden farklı olarak sözcüğün ikinci kısmında *baleno* (*arcobaleno*) sözcüğü yer alır. Bu sözcük İtalyancada “parlak, ani ve kısa bir ışık” anlamına gelir. Latin dilleri grubunda bulunan diğer dillerde ifade edilen “renk yayı”, İtalyancada “ışık yayı” olarak düşünülmüştür. Fransızca ise *arc-en-ciel* sözcüğü morfo-sentaktik açıdan üç bağımsız birimden oluşmaktadır: [arc]-[en]-[ciel]. “Yay” anlamındaki *arc* (Saraç, 2009, s. 90) nesne adı ile “gökyüzü” anlamındaki *ciel* (Saraç, 2009, s. 258) nesne adı arasında *en* (Saraç, 2009, s. 499) öntakısı (preposition) aracılığıyla bağ kurularak birleşik sözcük oluşturulmuştur. Böylece “gökteki yay” ya da “gök yayı” anlamında yeni bir nesneyi ifade eden birleşik bir ad oluşmuştur. Burada “yay” tamlanan olup nesnenin kendisini ifade eder. Bu adlandırmanın, nesneyi biçim olarak yaya benzetme yoluyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Tamlayan görevindeki “gökyüzü” ise yaya benzetilen bu nesnenin konumu, bulunduğu yerden hareket edilerek oluşturulmuştur. Dolayısıyla adlandırma tamamen somut bir nesneye benzetme ve konumlandırma yoluyla yapılmıştır.

Slav dilleri kolunda bulunan Rusçada *raduga*, Rus kültüründe dünyayı ve cenneti tanrıya bağlayan “Tanrı’nın yayı” ya da “cennetin yayı”dır. Slav mitolojisinde gökkuşağı bir yayın görüntüsüdür. Slav kültürü gökkuşağı olayını “gök gürültüsünün yere oklarını (şimşek) fırlattığı bir yay” şekli ile ifade eder. Sözcüğün etimolojisi net olmamakla birlikte kökenini açıklayan birkaç teori vardır. Bu teorilerden birine göre sözcük Proto-Slav kökü *radъ*’den türetilmiştir. Başka bir etimolojik hipoteze göre, sözcüğün kökü olan *rad*, Slav liderlerden birinin adı olan *Arda* isminden türetilmiştir (URL-5). Modern Rus dilinin bazı lehçelerinde sözcük, 17.-18. yüzyıllarda kullanılan Rusçada olduğu gibi *raiduga* (*paüdyza*) olarak telaffuz edilir. Bu şekilde kullanıldığında birleşik sözcük oluşturur. *Rai* (*Paü*) “cennet” ve *duga* (*dyza*) “yay” anlamındadır. İki yalın sözcük birlikte “cennet yayı” anlamına gelmektedir. Gökkuşağı sözcüğü Rusça dışındaki Slav dillerinde birleşik sözcük olarak kullanılmaz. Bu doğa olayını ifade etmek için diğer Slav dillerinde Rusçada da “yay” anlamına gelen *duga* (*dyza*) sözcüğü tek başına kullanılır. Bulgarcada *düga*, Sırpça, Boşnakça ve Hırvatçada *duga* “kavis” anlamına gelir. Yine gökyüzünde kavis şeklinde görülen bir “yay” figürünü tasvir eder.

Germen dilleri kolunda yer alan Almancada *regenbogen* şeklinde ifade edilen gökkuşağı *regen* “yağmur” ve *bogen* “yay” sözcüklerinden oluşur. Birleşik sözcük “yağmur yayı” anlamına gelir. Sözcüğün kökeni 10. yy.’a dayanır. Öncesi ile ilgili bilgiye rastlanmamaktadır. Almancanın Etimoloji sözlüğünde gökkuşağı, Eski Yüksek Almancada *regenbogo*, Orta Yüksek Almancada *regenboge*, Orta Aşağı Almancada *regen(s)böge* olarak

açıklanmıştır ve günümüzde *der regenbogen* şeklinde *der* artikeli ile kullanılmaktadır (Pfeifer,1997). İngilizcede *rainbow*, İsveççede *regnbåge*, Norveççede *regnbue*, Felemenkçede *regenboog*, Dancada *regnbue* şeklinde iki sözcükle ifade edilen kavram “yağmur” ve “yay” sözcüklerinden oluşmaktadır ve Almancada olduğu gibi “yağmur yayı” anlamına gelir. Avrupa dilleri grubunda olan ve diğer Avrupa dillerinden bağımsız bir dil durumunda bulunan Yunancada *ouranio toxo* şeklinde adlandırılan sözcük “gök yayı” anlamındadır.

Avrupa dil ailesi genel olarak değerlendirildiğinde Latin dilleri kolunda Latince hariç tüm dillerde gökkuşağının birleşik sözcükle ifade edildiği ve “gök yayı, ışık yayı, renk yayı” anlamlarına geldiği görülmüştür. Latince grubunda yer almayan Yunancada da “gök yayı” ifadesi bulunmaktadır. Slav kolundaki dillerde bu doğa olayı, tek sözcükle ifade edilmiş ve “kavis” (yay) anlamına gelen sözcükle adlandırılmıştır. Bu dil grubunda sadece Rusçada birleşik sözcükle adlandırma yapılmış ve “cennet yayı” anlamı verilmiştir. German grubunda ise birleşik sözcük kullanılmış ve gruptaki tüm diller “yağmur” ve “yay” anlamlarına gelen iki sözcükle “yağmur yayı” ifadesi oluşturmuştur.

Sonuç

Gökkuşağı görsel olarak insanlığın daima ilgisini çekmiştir. Tüm dünya mitolojilerinde gökkuşağına söylencesel anlamlar yüklenir ve çoğu zaman da bunu çağrıştıran isimler verilir, çünkü fizik kuralları gereği ona ulaşmak zordur ve yalnızca hayal gücü zorlanarak ulaşılabilir.

Hint-Avrupa dil ailesinin Avrupa dilleri kolunda gökkuşağı sözcüğü ile ilgili olarak morfolojik açıdan iki farklı sözcük kategorisi tespit edilmiştir. Bulgarca (*dūga*), Sırpça, Boşnakça ve Hırvatça (*duga*) gibi Slav dillerinde “yay” anlamındaki tek bir sözcükten oluşurken; diğer dillerde iki sözcükten oluşmaktadır. İki farklı sözcükten oluşan birleşik sözcüklerden biri yine yukarıdaki dillerde olduğu gibi “yay” anlamını taşıyan sözcüktür. Ancak birleşik sözcüğü oluşturan ikinci sözcük, dillere göre farklılık göstermektedir. Bir Slav dili olan Rusçada “cennet yayı” anlamındaki [*ra*]*duga* ([*rai*]*duga* eski Rusça) sözcüğünün ikinci ögesi “cennet” anlamı taşımaktadır. Bu ikinci sözcük, Latin dillerinde “renk”, “ışık”, “gök” anlamına gelmektedir. İspanyolca *arco[iris]* ve Portekizce *arco[-iris]* “renk yayı” anlamındayken, İtalyanca *arco[baleno]* “ışık yayı”, Fransızca ise *arc-en-[ciel]* “gök yayı” biçimindedir. German dillerinde ise “yağmur yayı” anlamındaki sözcüğün ikinci ögesi “yağmur” anlamı taşımaktadır: Almanca [*regen*]*bogen*, İngilizce [*rain*]*bow*, İsveççe [*regn*]*båge*. Sonuç olarak, bütün Avrupa dillerinde söz konusu doğa olayı görsel algıya dayanarak, benzetme (analoji) yoluyla “yay” anlamındaki

aynı sözcükle adlandırılmaktadır. Sözcüğün ikinci ögesi olan “yağmur”, “gök”, “ışık” ve “cennet” ise, “yayın” kökeni, konumu veya işleviyle ilgili niteliğini ifade etmektedir.

Avrupa dil ailesinde görsel algılarla yapılan benzetme yoluyla adlandırılan gökkuşağı sözcüğü Altay dil ailesinin Türk dilleri kolunda genelde mistik olaylardan kaynaklanan metaforlarla adlandırılmıştır. Gökkuşağı adlandırmasında üç farklı uygulama görülmektedir. Birincisi Türkiye Türkçesinde (*gökkuşağı* ya da *ebemkuşağı*), Teleğüt Tüklerinde (*enekemkoşak* ya da *cenekemkoşak*), Kazakçada (*kempirkosak*), Karaçay-Balkarcada (*teyri kılıç*), Başkurt Türkçesinde (*yeygor*), Yakutçada (*kustuk*), Hakasçada (*tegri xuri*), Gagavuzcada (*gök kuşağa*), Kırım Tatarcasında (*kök kuşağı*), Türkmen Türkçesinde (*alemğöşar*), Azericede (*göy gursayi*) olduğu gibi birleşik sözcük yoluyla adlandırmadır. Bu adlandırmalarda genel anlam “gökyüzünü saran kuşak” şeklindedir. İkinci adlandırma tek sözcük kullanımıdır. Eski Türkçede (*alkım*), Tuvaca (*solanyi*) ve Özbekçede (*kamalak*) olduğu gibi çok az örnekte tek sözcükle adlandırma görülür. Üçüncü adlandırma şekli dinî ve mitolojik unsurlardan kaynaklanan kişi adıyla adlandırmadır. Azericede (*Fatmanene gursayi*), Karakalpakçada (*haziret Aliydin qılısı*), Uygur Türkçesinde (*hesen hüsen*), Kırgızcada (*asan üsön*) olduğu gibi dinî inanç etkisiyle adlandırma yapılmıştır. Şamanizmde göklerde yaşayan Umay Ana benzeri bir ilahi gücün varlığının etkisiyle *ebemkuşağı*, *Fatma kadın kuşağı*, *garinene gursayi*, *garinene örkeni*, *Fatmanene gursayi* gibi ilahi ya da *kempirkosak* sözcüğündeki *kempir* gibi doğaüstü güçlere sahip bir kadın figürü ile birlikte yeryüzü ile gökyüzünü bağlamaya yarayan ip benzeri bir sözcük (kuşak, qusak, jele, örken, qursak, köprü, kupere, kepere) kullanılarak birleşik bir sözcük oluşturulmuştur. Yakın coğrafyada konuşulan dillerin de adlandırmada etkili olduğu dikkat çekmiştir; söz gelimi Tuvacada Moğolca (*solongo*) etkisiyle *solanyi*, Özbekçede Tacikçenin etkisiyle *kamalak*, Halaççada Farsçanın etkisiyle *qovsu qezeh*. Türk dilleri genel olarak değerlendirildiğinde bu doğa olayının anlamsal adlandırıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Sözcüğün adlandırılmasında Şamanizmden kaynaklanan arkaik bilgiler göze çarpmaktadır. Tıpkı şamanın “yerle göğü birbirine bağladığı bir köprü” ya da Umay Ana’nın “gökyüzünden yeryüzüne inmek için kullandığı renkli köprü” gibi “gökyüzü ve yeryüzü arasında görülen bir yol” şeklinde adlandırma isteği görülmektedir. Şamanın göğe çıktığı ya da Umay Ana’nın yere indiği büyülü bir köprü algısı varlığına devam etmektedir. Gökyüzünde bir kuşak olduğu ve yeryüzünü sardığı fikri temelde aynı kalmıştır.

Çalışma genelinde Altay dil ailesinde bulunan Türkçe ve Hint-Avrupa dil ailesinin Avrupa kolunda bulunan dillerde “gökkuşağı” sözcüğünün adlandırılma şekli karşılaştırıldığında; Türk dillerinde “gökkuşağı” sözcüğünün anlamsal, Avrupa dillerinde ise görsel algı üzerinden değerlendirildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Akçataş, A. (2022). Adlandırma ve anlamlandırma. *Journal Of International Social Sciences Academic Researches*, 6(11), 52-63.
- Aksan, D. (2000). *Her yönüyle dil-ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Albayrak, R. (2004). *Toponim teknikleri ve Kafkasya-Borçalı yer adları*. Ankara: Berkan.
- Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R. ve Selçuk, B.K. (2017). *Kırgızca-Türkçe Sözlük CI-II*.
Bişkek: Manas Üniversitesi Yayınları. ISBN:978-9967-31-580-8
- Ayaz, E. S. ve Ayaz, S. (2010) İğdir ili yer adlarında kullanılan renk adları üzerine bir inceleme. *I. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu*, 299-307, Kars.
- Aydar, H. ve Ulutaş, İ.(2010). Dilin kökeni: Kur'an-ı kerim ve diğer kutsal kitaplara göre dil olgusu. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(4), 679-696.
- Баскаков, Н. А. и Инкижекова-Грекул, А. И. (1953). *Хакасско Русский словарь*. Москва: Министерство Культуры СССР Главиздат.
- Bosnalı, S.(2016). The Khalaj people and their language. İçinde S. Eker ve Ü. Çelik Şavk (Ed.), *Uluslararası Türk Akademisi Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Tehlikedeki Türk Dilleri II A: Örnek Çalışmalar*, 2 (ss. 271-292).
- Budak, S. (2009). *Psikoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Çoruhlu, Y. (2010). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalcı.
- Demir, T. D. (2021). Ural-Altay kuramı. *International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies(IJVUTS)*, 3 (5), 131-136.
- Ercilasun, A. B. (2013). Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri. *Dil Araştırmaları*, 12, 17-22.
- Ercilasun, A. B. (2021). Dilin doğuşu ve evrimi: basamak teorisi. *Journal of Language Studies*, 15(29), 1-17.
- İnam, A. (2015). Dilin dillendirdiği. *Türk Dili*, 20-29.
- Kalafat, Ş. (2018). Kültürel bellek metaforu olarak derleme sözlüğündeki gökkuşağı adları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 1143-1166.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Karakulak, N. (2015). Renklerde adlandırma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Karakurt, D. (2011). *Türk söylence sözlüğü*. Google Kitap Projesi. ISBN 978-605-5618-03-2. Karaman, B. İ. (2009). *Terim oluşturma yöntemleri*. Belleten, 57(2), 45-59.
- Kerimoğlu, C. (2016). Dilin kökeni arayışları I: dilin kökeniyle ilgili akademik tartışmalar. *Dil Araştırmaları*, 18, 47-84.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (15), 170-189.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazakça Türkçe sözlük, Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Türkistan: Turan Basması.
- Madvaliyev, A. (2006-2008). *O'zbek tilining izohli lug'ati. 80 000 ortiq so'z va so'z birikmasi, tahriri ostida*. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.
- Maräcz, L. (2015). *Towards Eurasian linguistic isoglosses: The Case of Turkic and Hungarian*. Astana: International Turkic Academy.
- Ölmez, M. (1998). Tibet Buddhizmine ait eski Uygurca bahşı ögdisi. In Jens Peter LAUT ve Mehmet Ölmez, Bahşı Ögdisi. *Festschrift for Klaus Röhbörn anlässlich seines*, 60, 261-293.
- Öngel, H. B. (1999). Erken İç Asya şaman geleneklerinde ok-yay simgeselliği ve okçuluk. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, IV, 4, 51-72.
- Öztürk, Ö. (2016). *Dünya mitolojisi*. Ankara: Nika.
- Redhouse Yayıncılık (2005). *Redhouse İngilizce-Türkçe/Türkçe-İngilizce sözlük*. İstanbul: Redhouse.
- Pfeifer, W. (1997). *Etymologisches wörterbuch des Deutschen*. München: dtv Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG.
- Sarı, İ. (2013). Dilde yeniden adlandırma ihtiyacı: retronimler. *Türkbilig*, 25: 19-26.
- Sarp, F. T. (2013). İşitme engelli bireylerde görsel algı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Arel Üniversitesi, İstanbul.
- Saraç, T. (2009). *Büyük Fransızca-Türkçe sözlük*. İstanbul: Can.
- Saussure, F. D. (1998). *Genel dilbilim dersleri*. Berke Vardar (çev.), İstanbul: Multilingual.
- Şahin, İ. (2021). *Adbilim*. Ankara: Pegem Akademi.
- Tavkul, U. (2016). Karaçay-Malkar panteonunda tabiat tanrıları ve ritüeller. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 9(17), 217-242.
- Türkdil, Y. (2023). Çağdaş Türk lehçelerinde ağaçkakanın adlandırma yöntemleri. *Korkut Ata Türkîyat Araştırmaları Dergisi*, 10, 776-787.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

Yong-Söng, Li (2015). Names for rainbow in the Turkic Languages. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 25(1),121-154.

Zülfikar, H. (1991). *Terim sorunları ve terim yapma yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

URL-1 <https://www.nisanyansozluk.com> [Erişim tarihi: 07.04.2023 saat: 02.40]

URL-2 <https://turklehceleri.org/tr/sözlük> [Erişim tarihi: 08.04.2023 saat: 21.30]

URL-3 <https://translate.yandex.com/tr/> [Erişim tarihi: 09.04.2023 saat: 22.30]

URL-4 https://www.turkcebilgi.org/edebiyat/dil-bilgisi/dillerin-siniflandirilmesi-232820_2.html [Erişim tarihi: 24.04.2023 saat: 23.40]

URL-5 <https://ru-crh-dict.slovaronline.com/search> [Erişim tarihi: 20.06.2023 saat: 23.00]

URL-6 <https://rus-symbols-emblems.slovaronline.com> [Erişim tarihi: 20.06.2023 saat: 00.13]

URL-7 <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 02.07.2023 saat: 00.42]

URL-8 <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuzah> [Erişim tarihi: 03.07.2023 saat: 18.00]

URL-9 Kalnazarov, A. (2020). <https://kazislam.kz/kempirqosaq-sozi-qajdan-shyqqan/> [Erişim tarihi: 03.07.2023 saat: 00.46]

Canlı kaynak

Ali Asker Cemresi (2023). Halaç dili ve kültürü üzerine araştırmaları ve Halaçça şiir kitapları olan Halaç asıllı İranlı araştırmacı. Görüşme tarihi: 06.06.2023 saat: 22.23

Аңдатпа

Адамдар үшін белгілі бір объектіге ат беру "біледі" деген ұғымды білдіреді. Басқаша айтқанда, аталмаған нысандар "танылмаған, белгісіз" дегенді білдіреді. Адамзат өмір сүргеннен бері ол қоршаған ортаны білуге және өзі білетін тіршілік иелеріне есімдер беруге тырысты. Бұл оның өзін қауіпсіз сезінуі үшін жасалынған әрекеттің бір түрі. Өйткені адам белгісіздіктен қорқады, қобалжиды. Адамзат объектілерге ат бергенде, өзін егемендікке иемін деп ойлай бастайды, өзін күшті сезінеді. Нысандарды бір-бірінен ажырататын ең негізгі қасиет, олардың атаулары. Бір нысанға атау берілгенде ғана бұл нысан белгілі болады. Адамдар алдымен сезу мүшелерімен көретін, ұстайтын, еститін, дәмін тататын, иіскейтін заттарды атайды; содан кейін ол өзінің эмоцияларымен қалыптасқан абстрактілі ұғымдарды атайды. Бұл ғылыми зерттеуде еуропа және түркі халықтарындағы "кемпірқосақ" сөзінің аталуы анықталды. Алтай тілдері тобына кіретін түркі тілдері және үндіеуропалық тілдер тобының еуропалық тармағына кіретін тілдердегі "кемпірқосақ" сөзінің шығу тегі салыстырылды; Түркі тілдерінде "кемпірқосақ" сөзі семантикалық, ал еуропа тілдерінде визуалды қабылдау арқылы бағаланды деген қорытынды жасалды. Бұл мақалада сапалы зерттеу әдістеріне жататын құжаттарды сараптау әдісі қолданылды.

Кілт сөздер: ат беру, Алтай тілдер тобы, Түркі тілдері, Еуропа тілдер тобы, кемпірқосақ

(Вилдан ӨНЖҮЛ. ЕУРОПА ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ АТ БЕРУ: КЕМПІРҚОСАҚ СӨЗІ МЫСАЛЫНДА)

Аннотация

Для людей присвоение имени какому-либо объекту или явлению означает, что они “знают, распознают” его. Другими словами, объекты или явления, которые не названы являются “непризнанными, неизвестными”. С тех пор как существует человечество, оно пыталось распознать свое окружение и обозначить его. Это своего рода желание чувствовать себя в безопасности. Поскольку человек боится неизвестного, он приходит в возбуждение, но когда оно называет его, он думает, что устанавливает суверенитет, он чувствует себя могущественным. Самой основной особенностью, которая отличает объекты друг от друга, являются их названия. Название - это не показатель существования, оно существует само по себе. Когда объекту дают имя, он становится известным. Люди сначала называют объекты, которые они ощущают, видят, осязают, слышат, пробуют на вкус, обоняют своими органами чувств; затем они называют абстрактные понятия, сформированные их чувствами. Это важный вопрос, в зависимости от того, в какой ситуации, с какой логикой и под влиянием чего делаются эти обозначения. Хотя известно, что не все общества дают названия одинаково, метод, с помощью которого сообщества с разными культурами, культурными ценностями, образом жизни, географическими условиями дают названия - это вопрос, на который ученые искали ответы с древних времен. В данном исследовании тюркские языки алтайской языковой семьи и европейские языки индоевропейской языковой семьи были сопоставлены на основе анализа слова “радуга”. Был сделан вывод, что слово “радуга” в тюркских языках оценивается семантически, а в языках европейской группы оценивается посредством визуального восприятия. В исследовании использовался метод анализа документов, как один из качественно важных методов исследования.

Ключевые слова: наименование в языке, алтайская языковая семья, тюркские языки, европейская языковая семья, радуга

(Вильдан Онджул. НАИМЕНОВАНИЯ В ЕВРОПЕЙСКИХ И ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ НА ПРИМЕРЕ СЛОВА «РАДУГА»)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Vildan ÖNCÜL (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 81'37; 003; 81'22

DBTBL 16.21.51